

Reisen, Wahrnehmen, Kommunizieren im deutsch-polnischen Kontext in der Frühen Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Prof. Dr. Włodzimierz Zientara, hrsg. v. Joanna Kodzik, Anna Mikołajewska, mit einem Vorwort v. Holger Böning (Presse und Geschichte – Neue Beiträge, Bd. 115), Edition Lumière, Bremen 2019, ss. 317, ISBN 978-3-943245-80-6.

Z okazji 65 rocznicy urodzin profesora Włodzimierza Zientary jego uczniowie, koledzy i przyjaciele z Polski, Niemiec, Wielkiej Brytanii i Czech przygotowali tom jubileuszowy zatytułowany w wolnym przekładzie: „Podróżować, doznawać, komunikować się w niemiecko-polskim kontekście we wczesnej epoce nowożytnej”¹. Książkę otwiera przedślowie prof. Holgera Böninga, dyrektora Niemieckiego Instytutu Badań nad Prasą Uniwersytetu w Bremie, w którym przedstawia on sylwetkę naukową Jubilata. Podkreśla zasługi prof. Zientary na polu współpracy między germanistami a historykami z Torunia i Bremy. Wyrazem uznania dla wkładu Włodzimierza Zientary w naukowy dialog polsko-niemiecki było jego powołanie na członka zagranicznego Towarzystwa Badań nad Prasą (Gesellschaft für Deutsche Presseforschung). Z kolei wydawcy książki, uczennice prof. Zientary, Joanna Kodzik i Anna Mikołajewska zaopatrzyły tom w instruktywny wstęp. Zawiera on w gruncie rzeczy streszczenie tez zawartych w poszczególnych artykułach. Umieszczenie go w tym miejscu, a nie w posłowniu ułatwia lekturę tomu. Wątpliwość może budzić ograniczenie tytułu książki do epoki wczesnonowożytnej, zwłaszcza że granice chronologiczne tej epoki zarówno „przed”, jak i „po” zostały w wypadku kilku artykułów przekroczone. Nie czyniłbym jednak z tego powodu zarzutu, bo nie było tutaj dobrego wyjścia. Rezygnacja z artykułów poruszających tematykę późnego średniowiecza, pierwszej wojny światowej, a nawet roku 2008 bardzo zubożyłaby recenzowany tom. Natomiast szkoda, że tomu nie podzielono na trzy części: 1. Transfer kulturowy, 2. Podróże, 3. Prasa.

Przejdźmy teraz do przedstawienia treści, z natury rzeczy skrótowo, 19 artykułów zmieszczonych w książce. Odnajdujemy w nich zarówno problematykę pomorską (krzyżacką), pruską, jak i ogólnopolską. Krzysztof Kopiński w dobrze udokumentowanym źródłowo przyczynku *Zwischen Mobilität, kaufmännischen Strategien und Migration am Beispiel des Thorner Patriziats des 14. und 15. Jahrhunderts* („Między mobilnością, kupiecką strategią i migracją na przykładzie toruńskiego patrycjatu w XIV i XV w.”). na kilku przykładach Ślązaków i Westfalczyków ukazuje uwarunkowania ekonomiczne, które miały decydujący wpływ na ich osiedlanie się w Toruniu. Interesujące byłoby prześledzenie procesu przemieszczania się rodzin kupieckich ze Śląska do Prus, zwłaszcza do Torunia i Gdańska, także w drugiej połowie XV w. i początkach XVI w. Kupcy toruńscy zajmowali bowiem ważne miejsce w pośrednictwie handlem węgierską miedzią, którą przez Wrocław–Poznań–Strzelno–Toruń–Gdańsk ekspor-

¹ Przydługie, choć nie tylko literacko efektownie brzmiące tytuły poszczególnych artykułów (większość autorów jest filologami) spowodowały, że recenzent – wbrew przyjętym zwyczajom – zaopatrzył je w miarę adekwatne tłumaczenia na język polski.

towano do Niderlandów. Bardziej korzystna była droga z Wrocławia do Krakowa, bo stąd już można było ją transportować Wisłą do Torunia i Gdańska². Kolejny tekst, dwóch autorów: Romana Czai i Janusza Tandeckiego, jest przyczynkiem źródłowym i nosi tytuł *Rechtsverkehr zwischen dem Ordensland und Magdeburg in den Auseinandersetzungen zwischen den preussischen Städten und dem Deutschen Orden in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts* („Obrót prawny między państwem zakonu krzyżackiego a Magdeburgiem w sporach między pruskimi miastami a zakonem krzyżackim w pierwszej połowie XV w.”). Wydawcy publikują tu interesujący list, pochodzący z archiwum królewieckiego, Johanna von Bentina, pisarza w kancelarii zakonu krzyżackiego w Malborku, do wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausena, datowany 1 stycznia 1445 r. z Berlina. List ten jest sprawozdaniem z jego starań o pozytywne rozstrzygnięcie (ortyl) w sądzie wyższym Magdeburga sporu władz zakonu krzyżackiego z miastami pruskim w kwestii interpretacji przywileju chełmińskiego z roku 1233, według którego Toruń i Chełmno były zwolnione z ceł. Strona krzyżacka twierdziła, że przywilej ten jednak nie dotyczy Pomorza. Sprawa ta nie miała szansy na korzystny wyrok dla Zakonu. Tak się też stało. Później Zakon w tym sporze powoływał się na inne źródła prawa.

Następny artykuł, Jarosława Dumanowskiego *„Bouillon en poche” – altpolnische Kochrezepte für Reisende* („Rosół w kieszeni” – staropolski przepis kucharski dla podróżnych”), otwiera teksty związane w omawianym tomie z podróżami w czasach wczesnonowożytnych. Autor publikuje i omawia przepisy z lat 1540, 1703 i 1788, pozwalające przygotować jedzenie w formie proszku lub kostek łatwe w przyrządzeniu posiłku, choćby wspomnianego rosołu, w warunkach podróży. Kolejne teksty: Axela E. Waltera *Übernachten auf Reisen – Anmerkungen zu einem zentralen Aspekt der frühneuzeitlichen Reisekultur* („Noclegi w podróży – uwagi nad centralnym zagadnieniem kultury podróży w okresie wczesnonowożytnym”) oraz Aleksandry Bovt *Körperpflege in Polen-Litauen aus der Sicht der Reisenden. Im Spannungsverhältnis zwischen Eigenem und Fremdem* („Higiena ciała w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w opinii podróżnych. Napięcie między własnym postępowaniem w codziennej higienie a obcością zastanego”) również poświęcone zostały peregrynacjom. Axel E. Walter skoncentrował swoją uwagę na kilku przewodnikach dla podróżnych (Johann Christoph Hornuff, Martin Zeiller, Giuseppe Miselli, Georg Greflinger) i ich zaleceniach co do wyboru gospód i zajazdów. Informacje w tych przewodnikach ograniczały się w zasadzie do krajów zachodniej Europy. W artykule Aleksandry Bovt znajdują się pozytywne opinie cudzoziemców o licznych łaźniach w Rzeczypospolitej, chociaż ich liczba już w XVII w. uległa wyraźnemu zmniejszeniu. O braku czystości świadczyłoby jednak używanie nazwy, może niesprawiedliwie – jak uważał Zygmunt Gloger – *plica polonica*, czyli kołtun polski. Skromne ramy artykułu nie pozwoliły autorce wyraźniej zarysować różnic w higienie ludzi Zachodu i naszych rodaków, co anonsowała w tytule artykułu. Z kolei Edmund Kizik w tekście *Die Gäste in der Festung Weichselmünde bei Danzig im 17. und 18. Jahrhundert* („Goście w twierdzy Wiśloujście w pobliżu Gdańska w XVII i XVIII w.”) przywołał fragmenty wspomnień ze zwiedzania tej twierdzy

² Zob. Liselotte BECHTEL, *Die Fugger in Danzig und im nordosteuropäischen Raum*, München 1944, s. 9, 17.

przez Francuza Charles'a Ogiera w roku 1636 i podpułkownika Stanisława Fiszera w roku 1792. Autor tego artykułu sięgnął także do źródeł archiwalnych, które przechowywane są w Archiwum Państwowym w Gdańsku. Twierdza była wyjątkową atrakcją dla zwiedzających. Nie omieszkali jej nie odwiedzić królowie polscy: Zygmunt III, Władysław IV, Jan Sobieski, August II, Stanisław Leszczyński i August III. W przypisie ósmym dodałbym monografię Bogusława Dybaśa o fortecach w Rzeczypospolitej³. Nie mniej interesujący jest artykuł Joanny Kodzik *Im Wirtshaus und in der Postkutsche. Herrnhutische Kommunikationsstrategien auf Reisen am Beispiel Polen-Litauen* („W gospodzie i w pocztowym dyliżansie. Strategia komunikacyjna braci morawskich na przykładzie Rzeczypospolitej Obojga Narodów”). Może na początku artykułu dla nieobeznanego czytelnika należałoby zamieścić nieco więcej informacji o braciach morawskich, którzy z powodu prześladowań znaleźli schronienie na Łużycach, gdzie w latach 1722–1727 założyli osadę Herrnhut (Straż Pańska), oraz o ich opiece, hrabim Nikolausie von Zinzendorffie. Nawiązując do doktryny pietystów, był on twórcą tzw. teologii serca⁴. Autorka charakteryzując działalność religijną misjonarzy herrnhuckich (Martin Powalka, Martin Schwandt, Conrad Lange), zwłaszcza w Prusach Królewskich, ukazała w pełni metodę umiaru i cierpliwości, jaką posługiwali się oni w zdobywaniu zaufania rozmówcy. Co ciekawe, ich sprawozdania były też przedmiotem publikacji, swego rodzaju instrukcji dla innych misjonarzy. Kolejne cztery artykuły mieszczą się również w dziale, który nazwalibyśmy „Podróże”. Liliana Lewandowska, w artykule *Dr Samuel Schelwigs „Itinerarium Antipietisticum” von 1695* („Itinerariusz podróży przeciwko pietystom» dra Samuela Schelwiga z roku 1695”), sporządziła katalog kolejnych rozmów, jakie ortodoksyjni luteranin, pastor Schelwig z Gdańska przeprowadził w czasie podróży do Rzeszy zarówno z teologami o jego poglądach, jak i twórcami pietyzmu, m.in. z Philippem Jacobem Spenerem. Tekst Katarzyny Szczerbowskiej-Prusevivi *Franz Xaver Wolfgang Mozarts Aufenthalt in Warschau im Lichte seines Reisetagesbuches* („Pobyt Franciszka Ksawerego Mozarta, syna genialnego Amadeusza Mozarta w Warszawie w świetle jego dziennika podróży”) przynosi nie tylko ujemne opinie o samym mieście, lecz także interesujące informacje o Józefie Elsnerze, nauczycielu Fryderyka Chopina, jak i o pianistce Marii Szymanowskiej. Zainteresowanie budzi również artykuł Stanisława Roszaka i Joanny Orzeł *Lesen statt Erleben. Über Beschränkungen beim Reisen in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts* („Czytać zamiast przeżywać. Ograniczenia w podróżach w pierwszej połowie XVIII w.”). Autorzy zwrócili w swoim tekście uwagę na większe zainteresowanie lekturą turystycznych przewodników w pierwszej połowie XVIII stulecia, a także na zmniejszenie zainteresowania młodzieży wyjazdami studyjnymi za granicę. Omawiany artykuł mieściłby się dobrze w proponowanym dziale „Transfer kulturowy”. Wreszcie tekst Piotra Kociumbasa *Andreas Gottlieb Pegelaus „Peregrinatio academica” nach*

³ Bogusław DYBAŚ, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 2018.

⁴ Zob. Dietrich MEYER, *Z Herrnhut w Nowy Świat. Daniel Ernst Jabłoński – towarzysz Nikolausa Ludwiga von Zinzendorffa i wygnańców morawskich*, [in:] *Budowanie mostów. Daniel Ernest Jabłoński w Europie wczesnego Oświecenia*, red. Joachim BAHLCKE, Bogusław DYBAŚ, Hartmut RUDOLPH, Leszno 2010, s. 186–201.

Frankfurt/Oder. Ein musikalisches Abschiedsgedicht zu seiner 1708 in Danzig gefeierten Abreise („«Podróż akademicka» A. G. Peglause do Frankfurtu nad Odrą. Muzyczny poemat pożegnalny w związku z jego pożegnalną uroczystością w Gdańsku w roku 1708”). Ten cenny tekst z pewnością odnotują historycy literatury. Dla historyka jest on dokumentem życia codziennego uczniów Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku. Powinienem w tym miejscu uczynić uwagę do wszystkich artykułów w tym tomie poświęconych podróżom. Autorzy odwołują się bardzo często do klasycznych opracowań Antoniego Mączaka⁵, ale nie wspominają o polskim inicjatorze tych badań, profesorze Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, a potem Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu Kazimierzu Hartlebie i jego pracach⁶. Dodajmy, że w ośrodku toruńskim prowadzi obecnie takie badania Adam Kucharski⁷.

Od tekstów dotyczących czasów wczesnonowożytnych odbiega artykuł Jana Borma *Polen aus englischsprachiger Sicht am Beispiel von Michael Morans Reisebericht „A country in the Moon: Travels in the Search of the Heart of Poland”* (2008) („Angielskie spojrzenie na Polskę na przykładzie diariusza podróży Michaela Morana «A country in the Moon: Travels in the Search of the Heart of Poland»”). Moran w swoim opisie Polski – zdaniem Borma – nie uległ dawnym brytyjskim ujemnym stereotypom o Polsce, ale w swych poszukiwaniach polskiej duszy czy serca nie popadł również w zachwyty. Odnalazł drogę pośrednią, tak bliską tytułowi książki Włodzimierza Zientary o Polsce w wieku XVII⁸.

Olga Fejtová w artykule *Das Bild Polens im Historischen Kalender von Daniel Adam Veleslavin* („Obraz Polski w historycznych kalendarzach Daniela Adama Veleslavina”) wpisuje się w opracowania znane nam z książki Hassona von Zitzewitza⁹. „Historyczny kalendarz” Adama Daniela Veleslavina miał dwa wydania, w latach 1578 i 1590. Nakład wynosił 1000 egzemplarzy i był ulubioną lekturą czeskich mieszczan. Autorka ustaliła, że 8% tekstów było poświęcone sprawom polskim, zwłaszcza historii Polski. Na uwagę zasługuje syntetyzujący tekst Kazimierza Maliszewskiego *Das Theatrum mundi der Barockzeit. Die Welt in handgeschriebenen Zeitungen Polen-Litauens* („Teatr świata epoki baroku. Świat w gazetach rękopiśmiennych”). Autor zwraca uwagę czytelnika na chyba niedoceniane dotychczas medium, jakimi były gazety rękopiśmienne.

⁵ Antoni MAĆZAK, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1978; idem, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Warszawa 1984.

⁶ Kazimierz HARTLEB, *Polskie dzienniki podróży w XVI w., jako źródła do współczesnej kultury. Uwagi i przyczynki*, Lwów 1920; idem, *Znaczenie polskich dzienników podróży z XVI i XVII w. jako źródło do ówczesnej kultury polskiej i zachodniej – potrzeba ich wydania*, [in:] *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. 1: *Referaty*, Lwów 1925, s. 1–9.

⁷ Zob. np. Adam KUCHARSKI, *Hiszpania i Hiszpanie w relacjach Polaków. Wrażenia z podróży i pobytu od XVI do początków XIX w.*, Warszawa 2007; idem, *Theatrum peregrinandi. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku*, Toruń 2013; Karol S. RADZIWIŁŁ, *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, opr. i wstęp Adam KUCHARSKI, Toruń 2011.

⁸ Włodzimierz ZIENTARA, *Sarmatia Europiana oder Sarmatia Asiana? Polen in den deutschsprachigen Druckwerken des 17. Jahrhunderts*, Toruń 2001.

⁹ Hasso VON ZITZEWITZ, *Das deutsche Polenbild in der Geschichte. Entstehung – Einflüsse – Auswirkungen*, Köln 1992.

Przedstawia też obraz świata, jaki one kreowały, zatem konserwatyzm, stereotypy, religijność, często odwołującą się bardziej do Starego niż Nowego Testamentu, pesymizm ludzkiego losu (*vanitas vanitatum*, marność nad marnościami), ale też nadzieję na pokój. Artykuł ten także umieściłbym w dziale „Transfer kulturowy”. W tekście zabrakło mi odwołania do artykułów Jerzego Wojtowicza¹⁰. Natomiast Kazimierz Maliszewski wraz z Adamem Kucharskim ostatnio praktycznie zrealizowali postulat udostępniania gazet pisanych w edycji listów Jakuba Kazimierza Rubinkowskiego¹¹, które w istocie rzeczy zawierały głównie informacje charakterystyczne dla gazet pisanych. Szkoda, że autor artykułu nie odniósł się do klasycznej monografii z zakresu antropologii kulturowej Wolfganga Reinharda¹². Warto też było odnotować tom *Wanderungen und Kulturaustausch im östlichen Mitteleuropa*¹³ i *Rola komunikacji i przestrzeni w średniowiecznych i wczesnonowożytnych dziejach Czech i Polski*¹⁴. Kolejne cztery artykuły w książce dotyczą dziejów prasy. Astrid Blome *Von Geborenen, Gestorbenen und Verehelichten – demografischer Wandel und soziale Beziehungen in den „Thornischen Wöchentlichen Nachrichten und Anzeigen”* („O urodzonych, zmarłych, zaślubionych – demograficzne zmiany i stosunki społeczne w zawartości czasopisma «Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen»”). Autorka nawiązała tu do fragmentu monografii Marii Dunajówny¹⁵ poświęconego sytuacji demograficznej Torunia. Równocześnie ukazała to czasopismo redagowane przez Samuela Gereta na tle innych europejskich *Intelligenz-Blätter*. Czasopisma te były swego rodzaju księgą adresową zawierającą informacje niezwykle ważne dla kupców (ceny towarów, wartość pieniądza itd.). Z kolei Katarzyna Chlewicka w artykule „*Es ist eben so gefährlich ein Schriftsteller als Journalist zu werden*”. *Über die Maßstäbe des angemessenen Rezensierens in den „Thornischen Nachrichten von gelehrten Sachen” (1762–1766)* („Jest równie niebezpiecznie być pisarzem jak i dziennikarzem»). O rozsądnej mierze w recenzowaniu w «Thornischen Nachrichten von gelehrten Sachen»”) zajęła się oceną recenzji publikowanych na łamach tego toruńskiego czasopisma literackiego. Doszła ona do końcowego wniosku, że czasopismo unikało polemik i publikowane w nim recenzje charakteryzowały się umiarem w krytyce, choć czasem odstępowano od tej zasady, aby nie

¹⁰ Jerzy WOJTOWICZ, *Problemy komunikacji społecznej we współczesnej nauce historycznej*, Przegląd Historyczny, t. 24: 1980, nr 4, s. 151–156; idem, *Ze studiów nad tzw. kręgiem korespondencyjnym. Założenia – badania – postulaty*, [in:] *Rozprawy z dziejów XVIII wieku. Z dziejów komunikacji społecznej epoki nowożytnej*, red. Jerzy WOJTOWICZ, Toruń 1993, s. 23–31.

¹¹ *Listy Jakuba Kazimierza Rubinkowskiego do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej (1716–1726)*, wyd. Kazimierz MALISZEWSKI, Adam KUCHARSKI, Toruń 2017.

¹² Wolfgang REINHARD, *Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*, München 2004, s. 376–394.

¹³ *Wanderungen und Kulturaustausch im östlichen Mitteleuropa. Forschungen zum ausgehenden Mittelalter und zur jüngeren Neuzeit*, hrsg. v. Hans-Werner RAUTENBERG, München 2006.

¹⁴ *Rola komunikacji i przestrzeni w średniowiecznych i wczesnonowożytnych dziejach Czech i Polski*, red. Anna PANER, Wojciech IWAŃCZAK, Gdańsk 2008.

¹⁵ Maria DUNAJÓWNA, *Z dziejów toruńskiego czasopisma „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen” (1760–1772)*, Toruń–Łódź 1960, s. 45–47.

narazić się na opinię wypowiedzianą przez Gottholda Ephraima Lessinga: „dokonujący oceny jeśli trzyma się jednego tonu, nie jest w ogóle krytykiem”. Z kolei w swoim artykule *Konfliktlinien in den Zeitungsnachrichten im Vorfeld des Dreißigjährigen Krieges und das Bild Polens in der Zeitungsberichterstattung des Jahres 1609* („Linie konfliktu państw zarysowane w wiadomościach gazetowych w okresie poprzedzającym wojnę trzydziestoletnią i obraz Polski w relacjach gazet z roku 1609”) Holger Böning potwierdza opinie, że pierwsze gazety są w jakimś stopniu „dzieckiem wojny”. Wynikało to nie tylko z naturalnej ciekawości czytelnika, lecz także z obaw, że może ona jego samego też dotknąć. Analizując obficie informacje pochodzące z dwóch najstarszych metryką gazet europejskich: „Relation” ukazującej się w Strasburgu i „Aviso” w Wolfenbüttel, autor ukazuje, że gazety są często źródłem niedocenianym przez historyków. Wiadomości z Polski z obydwu gazet są na ogół zbieżne. Kolejny artykuł, Michaela Nagla *War die erste deutsch-jüdische Zeitung vor allem für Leser in Polen gedacht?* („Czy pierwsza niemiecko-żydowska gazeta była przeznaczona przede wszystkim dla czytelników w Polsce?”), jest małą monografią gazety, która ukazywała się drukiem od ok. 1689 r. do ok. 1840 r., z małymi przerwami, w Brzegu Dolnym (Dyhernfurt) niedaleko Wrocławia. Niestety zachowały się tylko dwa numery tego periodyku: z 9 IX 1771 r. i 10 I 1772 r. Potencjalnych czytelników gazety mogło być rzeczywiście najwięcej w Polsce, stąd też na pytanie postawione przez autora w tytule artykułu należy odpowiedzieć twierdząco.

Ostatni artykuł w tym tomie, Hansa-Wolfa Jägera *Zwischen Faszination und Verdammung. Deutsche Dichtung im Ersten Krieg* („Między fascynacją a potępieniem. Niemiecka literacka twórczość w czasie pierwszej wojny światowej”), jest publikacją wykładu, jaki autor wygłosił w Bremie w rocznicę wypowiedzenia przez Austro-Węgry wojny Serbii, co spowodowało bezpośrednio wybuch pierwszej wojny światowej. Artykuł ten, choć odbiega w chronologii od pozostałych, to jednak mieści się w dziale komunikacji społecznej, w oddziaływaniu dzieła literackiego w warunkach ekstremalnych na jednostkę, ale i grupy społeczne.

Na końcu tomu dołączono bibliografię prac prof. Włodzimierza Zientary. Szkoda, że nie umieszczono – jak to jest w zwyczaju – listy wypromowanych przez Profesora magistrów i doktorów z tytułami prac wykonanymi pod jego kierunkiem.

Reasumując recenzowany tom, należy stwierdzić, że wnosi on poważny wkład w rozpoznanie problematyki komunikacji społecznej, dziejów podróży i prasy w okresie wczesnonowożytnym.

Janusz Mattek*

 <https://orcid.org/0000-0002-9134-0136>

* Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 jm@umk.pl